

УДК 94:314.151.3-054.7(=161.2:4) «1931»:930-051Лаз

БЕРЕГОВИЙ Сергій,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
гуманітарних дисциплін Національного
університету харчових технологій
(м. Київ, Україна)

beregovoi_serg@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5053-376>

СИЛКА Оксана,

доктор історичних наук, професор кафедри
міжнародних відносин і суспільних наук
Національного університету біоресурсів та
природокористування України (м. Київ, Україна)

o.sylka@nubip.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>

ЕМІГРАНТСЬКЕ ЖИТТЯ У ЄВРОПІ 1931 РОКУ В ОЦІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ: ДОСВІД ГЛІБА ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Стаття присвячена аналізу емігрантського досвіду українських інтелектуалів у міжвоєнній Європі 1930-х рр. на матеріалі листів Гліба Лазаревського до його брата Бориса, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Загалом виявлено тридцять один лист, надіслані з Варшави до Парижа у 1930–1936 рр., проте предметом цієї розвідки є саме кореспонденція 1931 року, яка дозволяє найбільш повно зафіксувати критичний етап формування емігрантських стратегій Гліба Лазаревського, позначений правовою невизначеністю, труднощами легалізації у Другій Речі Посполитій, підозрами щодо його можливих зв'язків із радянськими структурами та наполегливим прагненням виїзду до Франції. Листи розглянуто як частину ширшої епістолярної та мемуарної спадщини української діаспори та як важливе інформаційно-аналітичне джерело, що відображає соціальний, психологічний і

комунікативний виміри життя українського емігранта в умовах політичного контролю, паспортних обмежень та емоційної ізоляції. Простежено, як у приватній кореспонденції відбиваються повсякденні практики, професійні плани, участь у діяльності Українського наукового інституту у Варшаві, контакти з емігрантською пресою (зокрема «Тризубом») та формування наративів про українське минуле. Зроблено висновок, що листи 1931 року демонструють трансформацію особистого досвіду у спосіб аналітичного осмислення міжнародного середовища, політичних ризиків і механізмів виживання бездержавної нації у міжвоєнній Європі. Визначено перспективи подальших досліджень, пов'язаних із залученням повного корпусу листів та публіцистичної і літературної спадщини братів Лазаревських для ширшого відтворення комунікаційних мереж української еміграції.

Ключові слова: українська еміграція, міжвоєнна Європа, Гліб Лазаревський, Борис Лазаревський, епістолярна спадщина, інформаційно-аналітична діяльність, «Тризуб», Український науковий інститут у Варшаві.

EMIGRANT LIFE IN EUROPE IN 1931 THROUGH THE PERSPECTIVE OF UKRAINIAN INTELLECTUALS: THE EXPERIENCE OF HLIB LAZAREVSKYI

This article offers a comprehensive examination of the émigré experience of Ukrainian intellectuals in interwar Europe during the early 1930s, based on the letters of Hlib Lazarevskyi addressed to his brother Borys and preserved in the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO). Thirty-one letters sent from Warsaw to Paris between 1930 and 1936 have been identified, yet the study concentrates specifically on the correspondence from 1931, as it most clearly reflects a decisive stage in the formation of Hlib Lazarevskyi's personal and professional survival strategies within the complex political environment of the Second Polish Republic. This period was marked by legal insecurity, prolonged attempts at obtaining proper documentation, suspicions regarding potential connections with Soviet institutions, and his persistent aspiration to reach France as a safer political and intellectual space. The letters are interpreted as part of a broader epistolary corpus of the Ukrainian diaspora and as a valuable information-analytical source that illuminates the social, psychological, communicative, and identity-forming dimensions of émigré life under conditions of surveillance, bureaucratic pressure, mobility restrictions, and emotional isolation. Particular attention is paid to the reflection of everyday practices, professional intentions, participation in the activities of the Ukrainian Scientific Institute in Warsaw, cooperation with Ukrainian émigré periodicals such as *Tryzub*, and the shaping of historical and political narratives about Ukraine. The article argues that the correspondence of 1931 demonstrates how private experience evolved into a form of analytical interpretation of international realities, political risks, and strategies of

persistence available to a stateless nation in interwar Europe. Finally, the study outlines further research perspectives involving the full corpus of letters, as well as the journalistic and literary heritage of the Lazarevskyi brothers, in order to more fully reconstruct the communication networks and intellectual trajectories of the Ukrainian emigre milieu.

Keywords: *Ukrainian emigration, interwar Europe, Hlib Lazarevskyi, Borys Lazarevskyi, epistolary heritage, informational and analytical activity, Tryzub, Ukrainian Scientific Institute in Warsaw.*

Постановка проблеми. Для українців-емігрантів 1930-ті рр. стали часом, коли тимчасові сподівання на повернення змінилися усвідомленням тривалості й незворотності їхнього перебування за кордоном. Попри значну увагу до політичної історії української еміграції, культурних інституцій і організаційних структур, актуальною для наукових досліджень залишається проблематика повсякдення, і зокрема, в середовищі інтелігенції. Саме приватні форми комунікації – щоденники, листи, нотатки, дозволяють побачити те, що відсутнє в офіційних документах: особисті стратегії виживання, настрої, розчарування, уявлення про Європу та майбутнє України. 31 лист із Варшави правника та літературознавця Гліба Олександровича Лазаревського (1877–1949) до брата – письменника Бориса Олександровича у Париж, які датуються 1930–1936 рр., є саме таким джерелом – одним із багатьох епістолярних свідчень емігрантського життя. Аналіз змісту листів дозволяє розширити уявлення про внутрішні настрої, побутові виклики, інтелектуальні зацікавлення та політичні оцінки українців, які опинилися в еміграції.

Проблематика представленого дослідження також актуалізує проблему емігрантської ідентичності, демонструє соціальну та психологічну ціну української бездержавності й відкриває можливість глибшого осмислення еміграції як важливого елементу української історичної пам'яті – теми, що набуває особливої ваги в умовах сучасних міграційних викликів та нових хвиль вимушеного переселення українців.

Аналіз наукових публікацій. Вивчення епістолярної спадщини української еміграції міжвоєнного періоду займає важливе місце в історичних та джерелознавчих студіях. Дослідники послідовно наголошують, що листи емігрантів дають змогу реконструювати не лише політичну історію, а й повсякденні практики, коло контактів, психологічні стани й механізми адаптації за кордоном. На цьому акцентує, зокрема, В. Власенко, аналізуючи листування К. Мацієвича із С. Петлюрою 1920–1923 рр. як джерело до історії української еміграції та її політичних центрів у Європі [6]. У статті Р. Радишевського та С. Кагамлик, присвячених епістолярію М. Обідного часів еміграції в Тарнові та Празі, листи розглядаються як засіб окреслення культурного середовища, соціальних зв'язків та інтелектуальних пошуків українських діячів у міжвоєнній Європі [14]. Загалом сучасні дослідники української діаспори підкреслюють значення епістолярної спадщини як унікального джерела, яке розкриває у т. ч. ментальні, поведінкові та ціннісні орієнтації емігрантів.

Вивчення епістолярної спадщини Гліба Лазаревського також закономірно вписується у ширший дослідницький контекст, пов'язаний із реконструкцією життєвого шляху та інтелектуальної діяльності в еміграції його брата – Бориса Лазаревського (1871–1936). Власне Борис Олександрович залишив нам рукописні томи своїх «Щоденників», у яких він зафіксував свій щоденний досвід перебування у Франції із середини 1920-х – на початку 1930-х рр. (нам відомо принаймні про 5 таких томів). У цих записах відображено побутові умови, соціальне коло, культурні враження та психоемоційні стани автора, що робить «Щоденники» важливою частиною джерельної бази для дослідження української еміграції. Вони доповнюють епістолярну спадщину братів, дозволяють інтерпретувати еміграційний досвід Бориса Олександровича як тривалий життєвий процес, характерний для української інтелігенції

міжвоєнного періоду. Аналіз емігрантських «Щоденників» Б. Лазаревського був уведений у сучасну українську історіографію українськими дослідниками С. Береговим, О. Силкою, Л. Синявською та І. Гиричем [1; 2; 3; 4].

Варто також наголосити, що особа Г. Лазаревського у науковому дискурсі висвітлена вкрай обмежено. Лише кілька досліджень з історії текстології й архівної справи побіжно фіксують його роль у роботі з архівом М. Драгоманова у Варшаві, у копіюванні й підготовці до видання кореспонденції Л. Українки, а також у формуванні корпусу джерел до історії українського національного руху [7; 8; 9]. Відтак епістолярний вимір біографії Гліба Олександровича, а тим більше взаємне листування з братом Борисом, досі не стало предметом спеціального аналізу.

Мета статті полягає у дослідженні життя Гліба Лазаревського в 1930-х рр. у Варшаві на основі аналізу його листів до брата Бориса Олександровича. Залучення цього епістолярного матеріалу дає змогу звернути увагу на повсякденні практики, емоційні переживання, соціальні стратегії та інтелектуальні оцінки, які відображають специфіку функціонування українського еміграційного середовища.

Виклад основного матеріалу. Міжвоєнне десятиліття стало періодом остаточного оформлення української еміграції як стійкого соціального явища. Після поразки Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. значна частина української політичної, культурної та наукової еліти опинилася за межами батьківщини. Якщо на початку 1920-х рр. еміграція здебільшого сприймалася як вимушена, але тимчасова пауза у житті, то у 1930-х рр. вона дедалі більше набувала рис тривалого і незворотного існування. Українська еміграція розподілялася нерівномірно: Варшава, Прага, Париж, Берлін та Відень ставали найбільшими осередками її концентрації. Водночас ці центри виконували різні функції. Париж позиціонувався як культурний і символічний простір

можливостей. Натомість Варшава вважалася передусім політичним і транзитним пунктом. Для більшості українських емігрантів 1930-х рр. характерними були спільні виклики: пошук джерел заробітку, нестабільність соціального становища, обмеженість культурних потреб, а також відчуття психологічної ізоляції. У середовищі інтелігенції найважливішим було збереження власної професійної ідентичності та інтелектуальної самореалізації. Саме тому приватне листування ставало одним з інструментів не лише підтримки родинних зв'язків, але й формування інтелектуального діалогу, обміну інформацією та рефлексії над поточними подіями. Листи Гліба Лазаревського із Варшави до Парижа органічно вплітаються у цей контекст, віддзеркалюючи те, чого бракує в офіційних документах: побутову нестабільність, пошук соціальних опор, індивідуальні стратегії адаптації та критичне осмислення європейської реальності. Таким чином, листування стає одним із джерел реконструкції емігрантського середовища як складного соціокультурного простору.

У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) виявлено тридцять один лист, які були надіслані Глібом Олександровичем із Варшави до Бориса у Париж у 1930–1936 рр. Аналіз датування та змістових відсилань дозволяє припустити, що листування мало регулярний характер, імовірно, відбувалося майже щотижнево від часу переїзду Гліба з Києва до Варшави у 1930 р. і до раптової смерті Бориса у 1936 р. З огляду на це, наявний в архіві корпус листів, очевидно, відображає лише частину ширшої кореспонденції братів, значна частина якої поки не ідентифікована або втрачена. Походження цих матеріалів у київській архівній збірці має фрагментарно реконструйовану історію. Відомо, що після смерті Бориса Олександровича його невеликий особистий архів був переданий до редакції паризького українського тижневика «Тризуб», із яким він

співпрацював. У 1940 р. архів редакції був конфіскований німецькою окупаційною владою, вивезений до Берліна, а наприкінці Другої світової війни розпорошений між різними територіями та інституціями. Існують підстави припускати, що частина документів, пов'язаних із «Тризубом», опинилася у радянській зоні окупації і після відповідної перевірки була включена до фондів радянських архівних установ. Зокрема, листування Лазаревських було внесено до ЦДАВО України під ідеологічно маркованою назвою «Особисте листування буржуазно-націоналістичного письменника Лазаревського», що відображає характер радянської архівної політики щодо спадщини еміграції.

Розпорошення родини Лазаревських стало одним із наслідків політичних трансформацій доби 1917–1921 рр., які спричинили розрив родинних і соціальних зв'язків та сформували передумови майбутньої еміграції. Старший брат, Борис Олександрович, у свій час, відійшов від української родини «подавшись у люди», став популярним російськомовним письменником-белетристом. Втім, варто наголосити, що з українським середовищем він не поривав зв'язків, зокрема публікувався в українських виданнях. З 1918 р. Борис Олександрович перебував на службі в урядових структурах Гетьманату, виконуючи обов'язки офіцера для особливих доручень при військовому міністрові Української Держави. За часів Директорії служив у Севастополі, Миколаєві та Херсоні, з 1920 р. в еміграції: спочатку у Празі, а з 1925 р. – у Парижі. У перші роки перебування у Франції Борис Олександрович доволі успішно займався літературною діяльністю, забезпечуючи своє існування за рахунок творчості та благодійницьких грантів. Йому вдалося зберегти частину попередніх культурних контактів, зокрема, з О. Купріним, І. Буніним та іншими діячами петербурзького літературного кола. Водночас у Парижі окреслилося і його українське інтелектуальне оточення, сформоване переважно зі знайомих ще київського періоду, серед яких були диригент і композитор Олександр

Кошиць, брати Андрій і Олекса Чехівські й інші представники української культурної діаспори. Ці ранні етапи паризького життя Бориса Лазаревського є важливими для розуміння подальшої динаміки його емігрантського досвіду в 1930-х рр., оскільки вони опосередковано проступають у листах Гліба, адресованих братові, та становлять біографічне тло для їхнього змістового аналізу. Таким чином, життєпис Б. Лазаревського – від участі в державних структурах УНР до вимушеної еміграції та спроб культурної адаптації у Франції, є ключовим тлом для інтерпретації листування 1930–1936 рр., яке відображає не лише приватний діалог двох братів, а й ширші тенденції життя українських інтелектуалів у міжвоєнній Європі.

На відміну від старшого брата Бориса, Гліб формувався в іншій інтелектуальній та національній парадигмі. Ще в роки гімназійного навчання він активно долучився до українського громадського життя, належав до української студентсько-гімназійної спільноти при 4-й Київській гімназії, на чолі якої був Д. Антонович, та виявляв стійкий інтерес до національного руху. Гліб отримав юридичну освіту, став членом Українського правничого товариства та брав безпосередню участь у державотворчих процесах періоду революції. Від березня 1918 р. обіймав посаду першого помічника старшого військового прокурора УНР, за часів гетьманату П. Скоропадського працював у Головному військово-юридичному управлінні, а в грудні 1918 р. очолив Окрему слідчу комісію при Осадному корпусі січових стрільців під керівництвом Є. Коновальця. З травня 1919 р. Г. Лазаревський був одним із прокурорів Найвищого суду УНР. Його діяльність у цей період супроводжувалася значними ризиками: під час встановлення денікінської влади в Києві він був заарештований і утримувався в Лук'янівській в'язниці, звідки вийшов завдяки випадковому збігу обставин.

Після 1920 р. Гліб Лазаревський повернувся до цивільної професійної діяльності, працював юристом у кооперативних структурах, а з 1925 р. – на посаді наукового секретаря та юрисконсульта Київської обласної сільськогосподарської студії Наркомзему. Водночас поряд із правничою кар’єрою він поступово формувався як дослідник української культурної спадщини. Ще з 1917 р. Гліб Олександрович у вільний час звертався до вивчення творчості Т. Шевченка, спираючись на родинні перекази, досвід батька Олександра Матвійовича в журналі «Киевская старина» та гуманітарну підготовку, здобуту в українському освітньому середовищі. Це сприяло становленню його як фахівця, що поєднував правничу компетентність із поглибленими філологічними та історико-культурними зацікавленнями.

Після від’їзду Бориса Олександровича (у 1920 р.) з 1928 р. між ним та Глібом Олександровичем було поновлено особисті контакти. У цей рік Борис надіслав до Києва щойно видану в Парижі книжку власних оповідань, а у відповідь отримав лист від брата. Про цей факт він занотував у своєму «Щоденнику» від 26 березня 1928 р.: *«Великий день. Два листи: один милий, святий від Гліба – дякує за книжку. Лист приніс мені невимовну радість. Потряс. Я зрозумів, що не один на світі і що Глібу ясно, як, що і для чого я пишу. Це дорогого варте. Ось хто колись подбає про моє повне зібрання. Побачивши почерк Гліба я поцілував листа, коли він ще був у конверті»* [10, арк. 59]. Цей щоденниковий запис демонструє глибоку особистісну реакцію Бориса на поновлення контакту. У ситуації емігрантської ізольованості, коли соціальні зв’язки поступово звужувалися, листи від брата, який залишався на батьківщині, були вкрай важливими. У тексті листа, на який реагував Борис, Гліб повідомляв про свій родинний і побутовий стан, зазначаючи, що проживає разом із дружиною та сином-студентом за старою київською адресою на колишній Фундуклеївській вулиці. Це коротке, на перший погляд побутове

повідомлення має важливе значення для розуміння подальшого листування: Гліб ще перебував у Києві, тоді як Борис уже переживав емігрантську самотність у Парижі.

Навесні 1930 р. життєва траєкторія Г. Лазаревського зазнала істотної зміни: він опинився у Варшаві, куди був скерований у тримісячне відрядження для роботи в новоствореному Українському науковому інституті (УНІ) з завданням зібрати матеріали, пов'язані з життям і творчістю Тараса Шевченка. Такий поворот подій, імовірно, був несподіваним як для самого Гліба Олександровича, так і для його родинного оточення. Український науковий інститут у Варшаві був установою, що фінансувалася польською державою і виникла в умовах загострення «українського питання» у Другій Речі Посполитій та активізації інформаційно-ідеологічного протистояння між польським і радянським урядами за вплив на українське населення. Від початку діяльності інститут очолювали відомі діячі еміграційного середовища – О. Лотоцький, Р. Смаль-Стоцький та В. Садовський. У його роботі також брали участь окремі галицькі історики та літератори, серед яких М. Кордуба і Б. Лепкий. До наукових проєктів УНІ залучалися й представники польської історичної школи, що надавало інституції міжкультурного характеру та підкреслювало її роль як платформи академічної взаємодії в контексті міжвоєнної Європи.

Після прибуття до Варшави Г. Лазаревський звернувся з клопотанням про надання політичного притулку, фактично пов'язавши своє подальше життя з Польщею на тривалий період – майже дев'ять років. Включення до інституційного середовища УНІ сприяло швидкій професійній адаптації. Завдяки фаховій підготовці правника та сформованим літературознавчим зацікавленням Гліб Олександрович невдовзі долучився до наукових співробітників установи: він займався збиранням матеріалів про Т. Шевченка,

опрацьовував архів М. Драгоманова, придбаний Інститутом у його доньки, а також входив до керівного складу Правничої комісії УНІ. Поза науковою діяльністю Г. Лазаревський брав участь у громадському житті еміграційного середовища, підтримував контакти з українськими організаціями у Варшаві. Варшавський період позначився і становленням його публіцистичної активності. Гостро критичні тексти Г. Лазаревського щодо радянської політики регулярно з'являлися на сторінках емігрантської преси, що сприяло його інтеграції до ширшого інтелектуального простору української діаспори. Після отримання тимчасових документів на перебування в Польщі він розгорнув діяльність, спрямовану на створення і поширення власних праць, установлення контактів з іншими інформаційними центрами еміграції, зокрема з паризьким тижневиком «Тризуб», якому передав для публікації свою історичну розвідку «Гетьманщина». У цьому контексті важливою постала й роль Бориса Олександровича, який, перебуваючи в Парижі, сприяв братові в пошуку необхідних матеріалів у бібліотеці тижневика і сам, за його рекомендацією, розпочав співпрацю з «Тризубом», публікуючи там власні оповідання й спогади.

Початок документованої кореспонденції між братами припадає на 19 серпня 1930 р., коли з Варшави до Парижа надійшов перший відомий лист Г. Лазаревського. Зміст листа окреслював ключові теми, які надалі стануть типовими для листування 1930-х рр., і зокрема 1931 р.: матеріально-правовий статус емігранта, потребу родинної підтримки та значущість інтелектуальної праці в умовах вигнання. Гліб Олександрович повідомляв про отримання тимчасового посвідчення на проживання в Польщі та висловлював вдячність братові за допомогу: *«Дякую тобі не так за гроші, як за ту надзвичайну чуйність, що її ти виявив до мене... дуже забажалося побачитись з тобою в Парижі»*. Рефлексуючи над літературною працею Бориса, Гліб зазначав:

«Тепер цілком розумію твій вираз: «з великим захопленням пишу оповідання»... Іноді так захоплюєшся роботою, що просинаєшся з великим задоволенням і відчуваєш, що зараз сядеш за улюблену роботу». У листі він повідомляв і про завершення власної праці над дослідженням «Гетьманщина» та висловлював зацікавлення можливим виходом нової книжки брата [13, арк. 1 зв. – 2.].

Другий відомий лист, датований 3 квітня 1931 р., демонструє загострення матеріально-правових труднощів Г. Лазаревського у Варшаві та водночас підкреслює емоційну й комунікаційну значущість зв'язку з братом. У тексті Гліб Олександрович заперечував припущення Бориса про можливу свою фінансову залежність у разі переїзду до Парижа, наголошував на непевності свого становища: *«маю, правда, тут цю милу родину Р., яка завжди мене підтримувала, але ж не можна завжди розраховувати на їхню підтримку»*. Гліб Олександрович констатував обмежені можливості друку у Варшаві. Реальним вбачалися публікації лише в «Тризубі» та незначних місцевих виданнях. Водночас, у листі він сформулював мотив емігрантської самотності та потреби близькості: *«обидва ми самотні, бездомні... близькі ми душею один до одного, а живу я в іншому місті, до якого... ніщо ж мене не прив'язує»*. Лист також вказує на побоювання щодо *«місцевих умов»* і ризиків розголошення особистих даних, що засвідчує атмосферу недовіри та юридичної вразливості емігранта: *«повинен я бути дуже обережним... з листа цього вони побачать, хто я, а з цього... наслідки можуть бути чималі»*. Завершуючи текст, Г. Лазаревський констатує незмінний статус своїх документів на проживання та ностальгійно згадує Київ [13, арк. 3, 4 зв.].

У листі від 6 квітня 1931 р., який був надісланий із Варшави (ul. Obronców), зафіксовано поєднання приватного з елементами політичного та професійного самовизначення Г. Лазаревського в умовах еміграції. Він привітав брата з 60-річчям, побажав довгого і плідного життя, посилаючись на

постать президента Чехословаччини Т. Масарика¹ як символу успішної пізньої самореалізації: *«щоб ти, як Масарик, міг сказати: найбільш я задоволений з останньої четвертини мого життя»*. У продовженні листа проступає прагнення спільності та співпраці: *«хотілося б разом з тобою жити і працювати»*. Зміст листа також фіксує важливу рису еміграційного періоду Гліба Олександровича – намагання поєднати матеріальне виживання з інтелектуальною діяльністю. Він повідомляв про участь у проєкті розроблення адміністративного устрою «наступної України», оцінював це завдання як значне за обсягом, але скромне у фінансовому вимірі: *«це треба зробити протягом двох місяців і за це отримаю аж двісті злотих»*. Також Г. Лазаревський висловлював намір написати спогади про діяльність цивільного та військового суду 1916–1918 рр., із особливим наголосом на образі гетьманського Києва: *«багато помилок та навіть шкідливості вбачаю в тому періоді, а існує якась внутрішня симпатія»* [13, арк. 5, 6 зв.]. Варто зазначити, що інтерес Г. Лазаревського до подій у Києві доби Гетьманату знайшов безпосереднє відображення у його публіцистичній діяльності. Саме тоді він підготував і опублікував два нариси: «Вмарш синіх жупанів» та «У Києві за гетьмана (побутова картинка з життя Києва у 1918 році)» [11, с. 480–482, 522–534], у яких відтворив характерну тогочасну атмосферу соціального контрасту й психологічної напруги, яку, на наш погляд, можна окреслити метафорою «бенкету під час чуми». Готуючи матеріал до друку, Гліб звернувся до Бориса з проханням надіслати до Варшави його щоденникові записи за 1918 р. Факт передачі частини «Щоденника» відображений у записі Б. Лазаревського від 1 березня 1933 р.: *«Завтра Прокопович їде у Варшаву. Хочу відправити Глібу два-три зошити щоденників і самий цікавий для нього за*

¹ Ім'я Томаша Масарика не випадково згадується у листуванні: Борис Олександрович добре знав майбутнього президента Чехословаччини ще з дореволюційних київських часів, по еміграції спілкувався з ним у Празі, де мешкав понад рік, вже в Парижі отримував грошові гранти від уряду ЧСР.

кінець 1918 року... взяв я щоденники і відніс у «Тризуб» [12, арк. 63]. Цей епізод демонструє, що листування й особисті контакти між братами виконували не лише комунікаційну та емоційну функції, а й сприяли інтелектуальній кооперації та формуванню емігрантського наративу про історичні події України, який ставав одним із важливих змістових напрямів їхньої взаємодії у 1930-х рр.

Наступний лист від 19 квітня 1931 р. фіксує загострення невизначеності становища Г. Лазаревського в Польщі та демонструє його вразливість перед адміністративними структурами приймаючої держави. Після виклику до староства Гліб Олександрович отримав офіційне повідомлення про те, що польська влада розцінює його як «совітського громадянина», а відтак *«права азилю дати не можуть»*, дозволяючи лише тимчасове перебування до 31 травня без видачі будь-яких документів. Зафіксований у листі діалог із чиновником підкреслює неоднозначність ситуації: на запитання про можливість виїзду з країни без документів посадовець *«не зміг нічого відповісти»*, тоді як у разі порушення строку перебування Глібу Олександровичу загрожувала депортація. Водночас йому запропонували звернутися до радянського представництва з проханням продовжити чинність паспорта, чому він свідомо відмовився. Слова Г. Лазаревського: *«не думаю ж, щоб вислали до совітів»*, передають поєднання тривоги й надії, тоді як зауваження про пасивність *«земляків»* та неможливість легального виїзду без візи і документів окреслюють типову для еміграційного середовища ситуацію законодавчого тупика, що ставала однією з центральних тем його листування 1931 р. [13, арк. 7–7 зв.].

Запис від 30 квітня 1931 р. виразно демонструє контраст між активною інтеграцією Г. Лазаревського в еміграційне інтелектуальне середовище Варшави та його неврегульованим правовим становищем. Попри відсутність будь-яких документів, він повідомляє про успішний виступ на запрошення

української студентської корпорації «Запорожжя» з нагоди річниці харківського процесу Спілки визволення України: доповідь *«мала надзвичайний успіх... називали видатною, сильною»*. Водночас у тексті листа Гліб Олександрович підкреслив парадоксальність ситуації, коли активна громадська діяльність не захищає від загрози вислання, адже *«за місяць поляки повинні викинути з powrotem»*. Він згадав про запланований виступ у місцевому українському правничому товаристві та висловив розчарування пасивністю еміграційних інституцій, зокрема Центрального українського комітету, щодо його підтримки. Сподівання на можливість виїзду до Парижа за посередництва А. Лівіцького² ілюструє прагнення Г. Лазаревського знайти вихід з загостреної ситуації напередодні визначеної польською владою дати – 31 травня 1931 р., після якої його перебування в країні могло стати нелегальним [13, арк. 8 зв.].

Фрагмент у листі від 8 травня 1931 р. передає напружене очікування, зумовлене незрозумілістю обставин перебування Г. Лазаревського у Варшаві і, водночас, підтверджує його активну участь у житті української еміграційної спільноти. Так, Гліб Олександрович виступив із доповіддю в уже згаданому Українському правничому товаристві, де вперше був присутній А. Лівіцький. Останній, за словами Г. Лазаревського, *«бере близько до серця мою справу й упорядкує її, а Український центральний комітет має подати нове клопотання про надання азилу»*. Попри це, Гліб Олександрович скептично оцінював реальні наслідки почутих обіцянок, зауважуючи, що *«великих слів велика сила не дає ще нічого матер'яльного»*, і висловив побоювання, що його публічність та *«слава»* можуть стати підставою для обмеження можливості легального виїзду з Польщі [13, арк. 10–10 зв.].

² Лівіцький Андрій Миколайович (1879–1954) – український громадсько-політичний діяч. Президент УНР в екзилі (1926–1954).

У листі від 11 травня 1931 р. вказується на певну стабілізацію ситуації щодо перебування Г. Лазаревського у Польщі: автор повідомляв, що його справи щодо легалізації *«вже на доброму шляху»*, однак питання можливого виїзду до Парижа залишалось відкритим і сприймалось як особиста, поки що недосяжна, мета. У цьому ж листі окреслено прагнення продовжувати інтелектуальну співпрацю з братом: Г. Лазаревський висловив надію, що тижневик *«Тризуб»* прийме Борисові спогади, що, на його думку, *«могло б дати добрі наслідки і для тебе і для мене»*. Окремий акцент зроблено на складнощах матеріального становища в еміграції: Гліб повідомляв про співпрацю з галицьким виданням *«Мета»*, *«яке хоч і виплачує гонорари, але в незначному обсязі, тоді як інші його публікації супроводжуються затримками й мінімальними виплатами, що підкреслює економічну вразливість емігрантського існування»* [13, арк. 11–11 зв.].

У повідомленні від 20 травня 1931 р. Г. Лазаревський активно реагує на листи від брата: *«нарешті є від тебе листи і я заспокоївся»*. Однак подальший зміст відображає зростання недовіри до еміграційних інституцій та їхніх очільників. Так, Г. Лазаревський зауважив, що контакти з А. Лівицьким фактично блокуються: його *«буквально відтирають»* від можливості особистого спілкування, а перспектива подальшого перебування у Польщі лишається під питанням. Поруч із цим з'явилося побоювання, що позитивні оцінки на його адресу можуть стати підставою для утримання його в країні, оскільки *«сила потрібна їм у Польщі»*, а отже, А. Лівицький може виступити проти виїзду до Парижа. Особливо виразно артикульовано матеріальний аспект емігрантського виживання: Г. Лазаревський констатує, що УНІ, у якому він працює *«за смішну плату 100 доларів на місяць»*, від 10 березня *«не виплатив... ані копійки»*, тоді як підтримка з радянської України припинилася вже три місяці тому [13, арк. 13–13 зв.].

Лист від 26 травня 1931 р. увиразнює критичну точку правової та психологічної втоми, до якої поступово приводило Г. Лазаревського тривале перебування без офіційного визнання з боку влади. Так, йому було запропоновано звернутися до радянського повпредства із заявою про зречення підданства як умову отримання документів, однак Гліб Олександрович рішуче відкинув цю можливість, підкреслюючи, що, на його думку, *«ні правнично ні політично це не потрібно»*. Подальший текст фіксує повну неясність перспектив і відсутність дієвих рішень з боку польської влади: *«поляки самі не знають що роблять»*. Особливо показовим є зізнання про *«моральну втому за ці майже півтора роки перебування»* у Варшаві та самоосуд через нереалізовану можливість переїзду до Парижа [13, арк. 14–14 зв.].

Кореспонденція від 5 червня 1931 р. свідчить про подальше загострення ситуації, пов'язаної з намаганнями Г. Лазаревського врегулювати своє положення у Польщі. Він повідомляв, що питання натуралізації набуло ультимативного характеру: *«мені запропоновано було в досить ультимативній формі подати... заяву про моє зречення з совітського підданства»*, і, за його словами, він був фактично змушений це зробити, зазначивши, що від моменту прибуття до Варшави не вважає себе громадянином СРСР. Копія заяви була передана до польського Міністерства закордонних справ, де пообіцяли *«залагодити»* його справу, однак без уточнення механізмів і строків. Попри те, що формально 31 травня закінчився термін дозволеного перебування у Польщі, Г. Лазаревський зазначав, що поліція *«правда мене не чіпає»*, однак жодної реальної гарантії це не дає. Характерною є також згадка про позицію А. Лівницького, який нібито заявив, що Лазаревський *«їм дуже потрібний»*, хоча ця оцінка не мала жодного матеріального виміру. У фіналі листа Гліб Олександрович висловив намір *«проситися хоч на деякий час поїхати до Парижа побачитися з тобою»* [13, арк. 15].

Запис від 12 червня 1931 р. виразно свідчить про зміщення акцентів у листуванні Г. Лазаревського від суто побутових сюжетів до рівня світоглядних рефлексій. Узагальнюючи власні переживання, він підкреслював безпрецедентність поколіннєвої долі: *«життя, що випало на нашу долю, і не снилось нашим батькам»*. У тексті виразно артикульовано мотив національної спільності втрат: *«ми втратили все, і майно і родинне житло, щастя, здоров'я»*. Поруч із закликом до збереження внутрішньої стійкості та непоступливості *«не вгашати духа»*. Г. Лазаревський інтерпретує життя в еміграції як безперервну боротьбу за існування, яка потребує віри в тимчасову, але можливу перемогу, і протиставляє цьому *«падіння духу»* як моральну поразку. Особливо показовим є звернення до вікової проблематики: розмірковуючи над 60-річчям Бориса, він заперечує уявлення про завершеність життєвого шляху для *«письменника, українця»*, наводячи приклади діяльності їхнього батька – Олександра Матвійовича. Завершальна теза: *«мусимо жити... поки справді не згаснуть остаточно очі»* [13, арк. 16], можливо відбиває етичну й екзистенційну програму виживання, у якій еміграційний досвід осмислюється не лише як тимчасова втрата батьківщини, а як випробування на внутрішню витривалість і національну гідність [13, арк. 16]. У цьому листі також проступає професійне юридичне мислення Г. Лазаревського, який аргументовано пояснював братові причини свого небажання звертатися до радянського представництва із заявою про відмову від громадянства. Г. Лазаревський наголосив на ризиках, пов'язаних з можливістю екстрадиції: *«я ж не хотів... нагадувати за себе цьому зборищу глитайв... не будучи цілком впевненим і за себе»*. Також він змодельовав потенційний сценарій, у якому радянська сторона могла вимагати видачі його не як політичного емігранта, а як особи, що нібито *«не повернула 200 доларів отриманих на командировку»*. Цей аргумент демонструє усвідомлення Г. Лазаревським специфіки радянської

дипломатичної практики та механізмів міжнародних дипломатичних протоколів, про що він прямо зазначив: *«я ж добре знаю тамтешні закордонні стосунки»*. І вже традиційно, у завершенні листа, він знову повернувся до мотиву сподівання на виїзд до Парижа і зустріч із братом: *«духа вгасити не сміємо і не вгасімо»* [13, арк. 17 зв.].

Фрагмент листа від 24 червня 1931 р. демонструє надмірну емоційність Г. Лазаревського, коли поєднання суспільної нестабільності, фінансових труднощів і соціальної замкненості сформували стан, який він окреслив як *«настрій цілковитої апатії»*. Відсутність документів і зникнення реальних надій на переїзд до Парижа посилили відчуття безвиході. Особливо показовим є визнання, що без підтримки родини Р.³ він *«мабуть би загинув чи руки наклав на себе»*. Матеріальна скрута передана через деталі повсякденності: *«костюм... почав розповзатися на складові»*. Саме ця побутова дрібниця є маркером людської гідності: завдяки допомозі родини, яка його прихистила, отримав *«два костюми... цілком пристойні»*, що дозволило йому бодай частково відновити самоповагу: *«на вулиці почуваю себе краще»*. Поряд із цим він знову згадав про складні стосунки з *«земляками»*. У завершальній частині листа актуалізується Париж як символ внутрішнього полегшення і простору духовної підтримки: *«там би з тобою відпочив душею»* [13, 18–18 зв.].

Повідомлення від 11 липня 1931 р. вказує на позитивні зміни у статусі Г. Лазаревського: *«поляки вирішили мені видати постійного документа»*. Цей факт відкрив Глібу Олександровичу можливість легалізованого перебування у Польщі та, у перспективі, виїзду до Франції. Разом із тим саме прагнення побачити брата, а не Париж як такий, є головним мотивом очікуваної подорожі: *«Париж сам, властиво, мало цікавить, але бачити тебе... це ж аж у січні 1919 року довелося в останнє бачитись»*. Поряд із цим у листі фіксується

³ У своїх листах Г. Лазаревський згадує польську родину, скорочуючи її прізвище до однієї літери Р.

прагнення до матеріальної самостійності: Гліб Олександрович зазначив, що *«коплю гроші»* на подорож і активно друкуюсь у галицькому виданні *«Мета»*, де *«платять небагато, але дуже акуратно»* [13, арк. 19–19 зв].

Лист від 30 липня 1931 р. демонструє ще один важливий вимір листування Г. Лазаревського – інтелектуальну співпрацю та взаємну редакційну підтримку між братами. Ознайомившись із твором Бориса *«Велика родина»*, Гліб Олександрович підкреслив його потенціал як хроніки життя родини священників, зауважуючи: *«Хроніка така... буде мати безумовний успіх»*, і припустив можливість публікації у *«Червоній калині»*⁴, апелюючи до зацікавлення галицької публіки *«духовенською тематикою»*. При цьому він порушив питання міри відкритості щодо прототипів, родини Чехівських, і запропонував варіант *«вуалювання»*. Гліб Олександрович фактично узяв на себе роль редактора й технічного помічника: *«передрукую... у двох примірниках... із деякими виправленнями щодо мови»*, демонстрував глибоку включеність у творчу працю брата та переконання в її значущості: *«пиши, бо ти мусиш це написати»*. У цьому контексті брати Чехівські постають як важливі постаті новітньої української історії, а їхнє складне світоглядне поєднання *«українського комунізму і української релігійності»* – як перспективний матеріал для історико-літературного аналізу. Лист завершується згадкою про приватну зустріч з А. Лівіцьким, який висловив бажання бачити Г. Лазаревського на постійній праці в УНІ [13, арк. 23–24].

Лист від 17 серпня 1931 р. висвітлює ще один вимір еміграційного досвіду Гліба Лазаревського – знайомство з організованими осередками української військової еміграції в Польщі. Згідно записів, він уперше виїхав за

⁴ *«Літопис Червоної Калини»* – історико-літературне щомісячне ілюстроване видання львівського видавництва *«Червона Калина»*, яке виходило впродовж 1929–1939 рр. Місячник публікував матеріали про визвольні змагання 1917–1921 рр. На сторінках видання публікували спогади, бібліографії, огляди книжок міжвоєнного періоду, автографи та документи.

межі Варшави до так званої «української станції» під Калішем – поселення на території колишнього німецького табору для полонених, де проживало близько 500 осіб, *«рештки української армії»*. Поїздка відбулася разом з управою Воєнно-історичного товариства, яке запросило Гліба Олександровича прочитати публічну лекцію. Опис станції має виразний символічний характер: *«маленьке бідне містечко... але надзвичайно чистесеньке»*, із садками, деревами та квітами, а головне – з україномовним середовищем. Особливе місце в листі посідає згадка про місцеву церкву та її духівника о. Ларіона Бріндзана, який *«чудесно править сочистою українською мовою»* і довкола якого сформувався *«чудесний хор»*. Цей епізод відображає спроби емігрантської спільноти зберегти релігійне й культурне життя власними силами, буквально *«створюючи все з нічого»*. Гостинність мешканців постає майже як ритуал національної солідарності: вони *«не на хвилину не залишали»* гостя, пригощали скромними обідами і вечерею в кантині. Виступ Г. Лазаревського пройшов із великим успіхом і *«тримав аудиторію в напруженні»*, що спричинило появу пропозицій організувати серію його лекцій для інших українських емігрантських осередків у Польщі. Завершальна фраза листа *«як я жалкую, що ми живемо далеко один від одного»*, знову підкреслює центральний мотив листування: відчуття розлуки й потребу братерської присутності як важливої опори в умовах еміграційної самотності» [13, арк. 26–26 зв].

У тексті листа також виразно переплітаються тривожні настрої Гліба, викликані звістками з УРСР (*«безпосередньо нічого не пишуть, але не добре там»*), неусталеність перебування в Польщі й активна творча взаємодія з братом. Він зізнається, що непрямі повідомлення про ситуацію в Україні емоційно вибивають його з рівноваги: *«як мене вдарити по цьому найчутливішому місці, то я гублю і владу над собою»*. Попри отримання *«постійного документа»*, Гліб Олександрович підкреслює його формальність,

хоча й зазначає важливу деталь: у ньому *«не зазначено громадянином ССРСР»*, що залишає простір для надії на подорож до Парижа. Особливо важливим є блок, присвячений вже згаданому вище творові Бориса Олександровича *«Велика родина»*. Г. Лазаревський не лише наполягає на продовженні роботи, а й долучає авторитетну оцінку знаного українського письменника й поета еміграції Євгена Маланюка. За його словами, Є. Маланюк висловився так: у старших авторів є *«таємниця – уміння викликати зацікавлення з боку читача»*, і саме тому ця хроніка *«за часів убогості нашої прози буде мати величезний успіх»* та стане *«надзвичайно корисна для молодого покоління»*. Гліб Олександрович додав, що всі, кому він показував *«Велику родину»*, одностайно вважали її талановитою й цікавою, а видавництво *«Червона калина»* охоче надрукувало б її *«за добрий навіть гонорар»*» [13, арк. 27–28].

Таким чином, проведений аналіз текстів листів, надісланих Глібом Лазаревським із Варшави до брата Бориса в Париж за 1931 р., дозволяє реконструювати не лише приватну динаміку взаємин між братами та їхні творчі плани, але й окремі аспекти повсякденного життя української еміграції у Польщі на початку 1930-х рр. Епістолярний матеріал дає змогу простежити психологічні стани, настрої та мотивації поведінки як самого Гліба Олександровича, так і його найближчого оточення, виявляючи характерні риси емігрантського середовища – юридичну вразливість, матеріальну нестабільність, потребу солідарності та пошук інтелектуальної самореалізації. Протягом варшавського періоду Гліб Лазаревський послідовно вів активну наукову, публіцистичну та громадську діяльність, публікувався в польській та українській еміграційній пресі, утвердився як один із фахових співробітників Українського наукового інституту у Варшаві. Водночас листування переконливо засвідчує, що, попри професійні успіхи та інституційну інтеграцію, Г. Лазаревський так і не зміг реалізувати право на вільне

пересування й отримати дозвіл на виїзд до Франції. Очевидно, вирішальним чинником стала складна конфігурація недовіри – як з боку польської влади, так і окремих українських еміграційних структур.

У контексті нашого дослідження неможливо оминати питання, яке виразно постає в останніх варшавських листах Г. Лазаревського й, згодом, стане одним із чинників його психологічного виснаження. Йдеться про постійні підозри з боку польської влади та окремих кіл української еміграції щодо можливих зв'язків Гліба Олександровича з радянськими структурами. Ці підозри суттєво ускладнювали його життя, впливали на рішення щодо легалізації перебування в Польщі. Саме ця атмосфера недовіри й підозри стала тлом психологічних криз, відображених у листах 1931 р. Означена проблема отримала подальший резонанс і в українській історіографії. Дослідник історії радянських спецслужб С. Білоконь, вивчаючи відповідні архіви, звернувся із запитом щодо особи Лазаревського до Федора Пилиповича Максименка – відомого бібліографа, який добре знав Гліба Олександровича за останнім місцем його роботи у бібліотеці Львівського університету. У відповіді від 10 серпня 1982 р. Ф. Максименко категорично заперечив можливість співпраці Г. Лазаревського з радянськими спецслужбами: «Гадаю, що Ваша думка про нього як розвідника радянського абсолютно невірна». Він нагадав про кампанію публічного цькування Гліба Олександровича за його працю над «Київською старовиною», зазначивши, що до Львова його «загнали як на заслання», і що опіку над ним із Києва фактично здійснював М. Т. Рильський. Особливо промовистими є наведені Ф. Максименком подробиці смерті Г. Лазаревського у 1949 р., яка настала від застуди, а також факт крайньої нужденності поховання: «не знайшлося навіть чистої сорочки, щоб покласти у труну». Із присутніх при похороні згадуються лише дружина, син, письменниця Ірина Вільде та працівники бібліотеки, що ще раз підкреслює ізоляцію і

крихкість життєвої траєкторії людини, яку в еміграційному середовищі довго підозрювали у «подвійній грі» [5].

Аналіз листування 1931 р. дозволяє нам сформулювати низку важливих спостережень. У добу масового антиукраїнського терору «національна аристократія», до якої належала родина Лазаревських до революції, як соціальна категорія, фактично втратила практичний зміст: вихідці з таких родин опинялися перед дилемою виживання – еміграція, загибель або вимушені форми пристосування до тоталітарної системи. Факт виїзду Гліба Лазаревського за кордон у 1930 р. вказує на те, що його відрядження відбувалося вже в умовах жорстоких репресій радянської влади. Відправлення за кордон представника відомої родини без надання йому певних доручень виглядає малоімовірним у контексті логіки роботи радянських спецслужб того часу, однак відсутність документальних підтверджень не дозволяє робити прямих висновків.

Водночас у листах Гліба Олександровича виразно проступає критичне ставлення до радянської політики, неприйняття сталінської моделі державності та відчуття особистої загрози у випадку повернення на батьківщину. Зміст кореспонденції не містить ознак бажання добровільної репатріації, а згадки про родину в УРСР практично відсутні, що опосередковано свідчить про розірваність життєвих зв'язків та емоційну ізоляцію. Постійні прохання про можливість виїзду до Парижа, страх перед контролем і недовірою з боку польської влади й емігрантських структур підсилюють враження, що Г. Лазаревський сприймав перебування в Польщі як тимчасове і небезпечне. У листах він постає не як виконавець зовнішніх доручень, а як інтелектуал, занурений у науково-публіцистичну працю, який високо цінує творчу свободу і демонструє виразну українську національну позицію. Риторичним залишається питання, чому активна антисталінська публіцистика Г. Лазаревського в

еміграційних виданнях не призвела до репресій щодо нього після повернення до СРСР. Можна припустити, що в умовах майже повної ліквідації старої української інтелігенції в 1930-х рр. радянські органи розглядали деяких вцілілих її представників як ресурс, придатний для контрольованого використання у сфері культури й освіти. Факт, що Г. Лазаревському було дозволено працювати в бібліотечних і музейних установах до самої смерті у 1949 р., а окремі його тексти навіть були опубліковані в 1943 р., може свідчити про прагматичну тактику влади, спрямовану на утримання «небажаних» осіб у контрольованому просторі, а не обов'язково про їхню лояльність.

Отже, постать Гліба Лазаревського залишається складним і багатовимірним феноменом емігрантської доби: між підозрами, страхами, спробами виживання і творчою реалізацією. Подальшого дослідження потребують його контакти з українським середовищем у Польщі, співпраця братів із тижневиком «Тризуб», політична публіцистика Гліба та літературна спадщина Бориса Лазаревських, що можуть суттєво розширити наше розуміння української інтелектуальної еміграції міжвоєнної Європи.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, можемо стверджувати, що листи Гліба Олександровича до брата Бориса становлять цінний інформаційно-аналітичний ресурс для реконструкції повсякденного досвіду української інтелектуальної еміграції 1930-х рр., водночас відбиваючи ширші процеси міжнародної міграції, політичного контролю та комунікаційної вразливості бездержавної нації у міжвоєнній Європі. Кореспонденція демонструє, як приватні емоції, побутові труднощі, професійні плани та культурна діяльність були вплетені у контекст політичних рішень європейських держав, режимів легалізації, паспортних обмежень і взаємних підозр – тобто у той простір, який сучасна теорія міжнародних відносин окреслює як сферу «інформаційно-аналітичних ризиків» та асиметричної залежності малих акторів

від великих політичних систем. Листи фіксують механізми вироблення емігрантських стратегій виживання, формування неформальних мереж комунікації, а також спроби впливати на наратив про Україну через публіцистику, що дозволяє розглядати діяльність братів Лазаревських як ранню форму неконвенційної «комунікативної дипломатії» української діаспори. У цьому сенсі епістолярій виступає не лише джерелом приватної історії, а й свідченням того, як індивідуальний досвід перетворюється на аналітичну оптику осмислення міжнародного середовища – з його загрозами, можливостями та обмеженнями для українців у статусі політичних вигнанців.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розширенні джерельної бази за рахунок вивчення публіцистики Гліба Лазаревського, літературних творів Бориса, їхньої співпраці з тижневиком «Тризуб», аналізу емігрантських комунікаційних мереж у Польщі та Франції, а також у порівнянні досвіду Лазаревських з іншими осередками української інтелектуальної діаспори як потенційного суб'єкта інформаційної присутності України в міжнародному просторі міжвоєнної доби.

Список використаних джерел та літератури

1. Береговий С. І. Борис Лазаревський – Галина Кузнєцова: київська ностальгія паризьких емігрантів (за матеріалами «Щоденника» 1928–1933 рр.). *Треті києвознавчі читання: історія та етнокультура*. Київ, 2020. С. 168–175.
2. Береговий С., Гирич О., Силка О., Синявська Л. Щоденники Б. Лазаревського 1929–1933 рр. і проблема його національної самоідентифікації. *Український історичний журнал*. 2025. № 1. С. 182–202.
3. Береговий С. І., Силка О. З. Борис Лазаревський про повсякденне життя еміграції в Парижі (за матеріалами щоденника «Ma Vie»: 1927–1929 рр.). *Вісник Черкаського університету*. 2020. № 1. С. 102–109.
4. Береговий С. І., Силка О. З. Паризький емігрант із українською душею: рефлексії Бориса Лазаревського на презентацію українства у 1927–1929 рр. *Вісник Черкаського університету*. 2022. № 1. С. 106–114.
5. Білокінь С. Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмирова. *Київська старовина*. 1998. № 4. С. 131–164.

6. Власенко В. М. Листування К. Мацієвича з С. Петлюрою 1920–1923 рр. як джерело з історії української еміграції у Румунії. *Сумська старовина*. 2009. №№ XXVI–XXVII. С. 199–206.
7. Гліб Лазаревський і його «Київська старовина». Спогади. З нагоди 120-річчя від дня народження. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 1997. Т. 2. С. 245–255.
8. Забіяка І. М. Літопис роду Лазаревських (Спогади Гліба Лазаревського про журнал «Киевская старина»). *Наукові записки Інституту журналістики*. Т. 13. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1205>.
9. Забіяка І., Лазаревський О. У майбутнє – без минулого?: Передмова до публікації: Лазаревський Г. Київська старовина. Спогади. *Київ*. 1992. № 5. С. 138–139.
10. Лазаревський Б. *Ma vie*. Рукопис, 1927–1929. Приватний архів С. І. Берегового.
11. Лазаревський Г. О. Київська старовина / упоряд. І. М. Забіяка, О. О. Лазаревський. Київ: МАУП, 2007. 624 с.
12. Лазаревський Б. Щоденник (1932–1933). *Інститут рукопису НБУВ*. Ф. 1. Спр. 68615.
13. Особисте листування буржуазно-націоналістичного письменника Лазаревського. *ЦДАВО України*. Ф. 3537. Оп. 1. Спр. 6.
14. Радишевський Р., Кагамлик С. Епістолярна спадщина М. Обідного часів еміграції. *Український історичний журнал*. 2021. № 1. С. 136–152.

References

1. Berehovi, S. I. (2020). Borys Lazarevskyi – Halyna Kuznyetsova: kyivivska nostalgiiya paryzkykh emigrantiv (za materialamy «Shchodennyka» 1928–1933 rr.) [Borys Lazarevskyi – Halyna Kuznetsova: Kyiv nostalgia of Parisian emigrants (based on the «Diary» 1928–1933)]. *Treti kyyevoznavchi chytannya: istoriya ta etnokultura – Proceedings of the Third Kyiv Studies Readings: History and Ethnoculture*, (pp. 168–175). Kyiv [In Ukrainian].
2. Berehovi, S., Hyrych, I., Sylka, O., & Synyavska, L. (2025). Shchodennyky B. Lazarevskoho 1929–1933 rr. i problema yoho natsional'noyi samoidentyfikatsiyi [The diaries of B. Lazarevskyi (1929–1933) and the problem of his national self-identification]. *Ukrayinskyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 182–202 [In Ukrainian].
3. Sylka, O. Z., & Berehovi, S. I. (2020). Borys Lazarevskyi pro povsyakdenne zhyttya emihratsiyi v Paryzhi (za materialamy shchodennyka «Ma Vie»: 1927–1929 rr.) [Borys Lazarevskyi on everyday life of emigration in Paris (based on the diary *Ma Vie*, 1927–1929)]. *Visnyk Cherkas'koho universytetu – Bulletin of Cherkasy University*, 1, 102–109 [In Ukrainian].

4. Berehovi, S. I., & Sylka, O. Z. (2022). Paryzkyy emihrant iz ukrayinskoyu dusheyu: refleksiyyi Borysa Lazarevskoho na prezentatsiyu ukrayinstva u 1927–1929 rr. [A Parisian emigrant with a Ukrainian soul: Reflections of Borys Lazarevskyi on the representation of Ukrainianness (1927–1929)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu – Bulletin of Cherkasy University*, 1, 106–114 [In Ukrainian].
5. Bilokin, S. (1998). Rarytety ukrayinskoyi bibliohrafiyi u zbirkakh Oleksandra Lazarevskoho ta Mykhayla Khmyrova [Rarities of Ukrainian bibliography in the collections of Oleksandr Lazarevskyi and Mykhailo Khmyrov]. *Kyyivska starovyna – Kyivska Starovyna*, 4, 131–164 [In Ukrainian].
6. Vlasenko, V. M. (2009). Lystuvannya K. Matsiyevycha z S. Petlyuroyu 1920–1923 rr. yak dzherelo z istoriyyi ukrayinskoyi emihratsiyyi u Rumuniyi [Correspondence of K. Matsiyevych with S. Petliura (1920–1923) as a source on the history of Ukrainian emigration in Romania]. *Sumska starovyna – Sumska Starovyna*, (XXVI–XXVII), 199–206 [In Ukrainian].
7. (1997). Hlib Lazarevskyy i yoho «Kyyivska starovyna». Spohady. Z nahody 120-richchya vid dnya narodzhennya. Naukovi zapysky [Hlib Lazarevskyi and his «Kyivska Starovyna»]. *Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv – Scientific Notes. Collected Works of Young Scholars and Graduate Students*, 2, 245–255. Kyiv [In Ukrainian].
8. Zabiaka, I. M. (n.d.). Litopys rodu Lazarevskykh (Spohady Hliba Lazarevs'koho pro zhurnal «Kyevska starovyna») [Chronicle of the Lazarevskyi family (Memoirs of Hlib Lazarevskyi on the journal «Kievskaya Starina»)]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky – Scientific Notes of the Institute of Journalism*, 13. Retrieved November 15, 2025, from <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1205> [In Ukrainian].
9. Zabiaka, I., & Lazarevskyi, O. (1992). U maybutnye – bez mynuloho?: Peredmov do publikatsiyi: Lazarevskyy H. Kyyivska starovyna. Spohady [Into the future – without the past?: Introduction to the publication: Lazarevskyi, H. Kyivska Starovyna. Memoirs]. *Kyyiv – Kyiv*, 5, 138–139 [In Ukrainian].
10. Lazarevskyi, B. Ma vie. Rukopys, 1927–1929 [Ma vie. Manuscript, 1927–1929]. *Private archive of S. I. Berehovi – Pryvatnyy arkhiv S. I. Berehovoho* [In Ukrainian].
11. Lazarevskyi, H. O. (2007). Kyyivska starovyna [Kyivska Starovyna] (I. M. Zabiaka & O. O. Lazarevskyi, Eds.). Kyiv [In Ukrainian].
12. Lazarevskyi, B. (1932–1933). Shchodennyk (1932–1933) [Diary (1932–1933)]. Manuscript. *Instytut rukopysu NBUV – Institute of Manuscripts, Vernadsky National Library of Ukraine*, Fund 1, Case 68615 [In Ukrainian].
13. Osobyste lystuvannya burzhuazno-natsionalistychnoho pysmennyka Lazarevskoho [Personal correspondence of the bourgeois-nationalist writer Lazarevskyi] (n.d.). *Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv Ukrayiny –*

Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Fund 3537, Inventory 1, Case 6 [In Ukrainian].

14. Radyzhevskiy, R., & Kahamlyk, S. (2021). Epistolyarna spadshchyna M. Obidnoho chasiv emihratsiyi [Epistolary heritage of M. Obidnyi during emigration]. *Ukrayinskyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, (1), 136–152 [In Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції: 20.11.2025 р.

Стаття прийнята до друку: 02.12.2025 р.

Стаття оприлюднена: 22.12.2025 р.